**ТӨРИЙН ШАГНАЛТ ЗОХИОЛЧ Д.НАМДАГИЙН “ШАРАЙ ГОЛЫН ГУРВАН ХААН”
ЖҮЖИГ ДЭХ ГЭСЭРИЙН ДҮРИЙН ТУХАЙ**

Yandii Purevsuren
Mongolian State University of Education
Ulaanbaatar, Mongolia

**ON THE IMAGE OF GESER KHAN IN THE PLAY “THREE SHARAGOL KHAN”
BY WRITER D. NAMDAG, LAUREATE OF THE STATE PRIZE**

Abstract. Any art is developed following people’s artistic thinking, ideology and internal nature. These are transmitted from previous generation to next generation by inheritance, succession and renewal. Clear expression of inheritance, succession and renewal is “Three kings of Sharai River” musical performance with five episodes by D. Namdag, state –prized writer of Mongolia. This drama was written on the fifth part as having captured state of three kings of Sharai River in “Geser” Story. “Geser” story was written by fiction form, whereas drama of Three kings of Sharai River was written by poetic form. The poems have lyric, melodic, artistic and nice writing with heroic and magnificent expression. The fifth part of “Geser” Story has 23 chapters, all chapters have independent and special action. Drama was tied along a line for the fifth part. The drama expressed Geser that he is smart and shrewd. The drama contributed in development of modern drama story of Mongolia.

Keywords: character, transformation, composition, depiction, tradition, folklore, artistic thinking

“Гэсэр”-ийн тууж нь монголын ард түмний урт удаан амьдрал тэмцлийн явцдаа бүтээсэн агуу их баатрын дууль төдийгүй монголын уран зохиолын гурван оргилын нэг билээ. Энэхүү гайхамшигт бүтээлийг манай үе үеийн эрдэмтэн мэргэд (Сүмбэ хамбо Ишбалжир [Чойролжав 1992: 2], Цахар гэвш Лувсанцүлтэм [Д. Цэрэнсодном 1987: 79], Ц. Дамдинсүрэн [Ц. Дамдинсүрэн 1976: 5-35], Д. Цэрэнсодном, [Д. Цэрэнсодном 2002: 80-106], С. Лочин [С. Лочин 2000: 21-26], Я. Баатар [1998: 95-98]) хийгээд гадаадын олон эрдэмтэн судлаачид (өрнө дахинд Я.И. Шмидт [1839], П. Паллас [1776], В. Хайссиг [1983]..., Өвөр Монголд М. Түмэн [1963: 3], Сэцэнмөнх, [2003: 1-50], Буриадад Н.О. Шаракшинова [1969], М.П. Хомонов [1976]) судалж, өөр өөрийн үнэлэлт дүгнэлтээ дэвшүүлсэн байдаг. Гэсэрийн тууж гэдэг эрхэмсэг сайхан уран зохиол Төвд, Монгол, Буриад, Тува зэрэг Азийн олон ард түмний дотор өргөн дэлгэрсэн агаад Монголчуудын хувьд аман зохиолын сонгодог /классик/ дурсгал юм. Энэ талаар эрдэмтэн Ч.Билигсайхан “Монголын сонгомол уран зохиолын уламжлал” хэмээх өгүүлэлдээ “...”Гэсэр”-ийн тууж нь үе улиран хөгжсөөр сүүл сүүлдээ бичгийн уран зохиолын хэлбэрт шилжих нэгэн сонин үзэгдэл хүчтэй дэлгэрсэн байна...Гэсэрийн туужууд эхлээд аман зохиолын маягаар зохиогдон хөгжиж нүүдэлчний дунд дэлгэрсээр... бичгийн хэлбэрт орж тодорхой бүтэц арга найруулгатай болсон байна...” [2016:36] хэмээн онцлон тэмдэглэж, “Гэсэр”-ийн туужийг аман зохиолын дурсгал бас бичгийн уран зохиолын сонирхолтой бүтээл болохыг өгүүлсэн байдаг. Бид үүнтэй санал нэг байна. Учир нь “Гэсэр”-ийн тууж бичгийн хэлбэрт орж, тодорхой бүтэц, арга найруулгатай болсон ч гэсэн монголын түүхэн уран зохиолоос /”Монголын нууц товчоон”, “Алтан товч”, “Эрдэнийн эрхи”, “Шар тууж”... / нэлээд их ялгаатай тул аман зохиолын сонгодог /классик/ дурсгал, мөн дээр өгүүлсэн өвөрмөц шинжээрээ монголын сонгомол /элит/ уран зохиолын дурсгал болно.

Аливаа уран сайхны сэтгэлгээ, бодит болоод дотоод зүй тогтлын дагуу хөгждөг түүхтэй билээ. Тэдгээр зүй тогтлын нэг нь зохиолчдын уран бүтээлд уламжлал, залгамжлал, шинэчлэлээр илэрдэг. [2002:139], Үүний нэг илрэл нь Монгол улсын төрийн шагналт зохиолч Д.Намдагийн “Шарай голын гурван хаан” хэмээх 5 үзэгдэл бүхий дуулалт жүжиг юм. Энэ жүжиг манай ард түмний гайхамшигт бүтээлийн нэг “Гэсэр”-ийн туужийн “Шарайголын гурван хааны төрийг авсан V бүлэг”-ээс үндэслэн бичигдсэн гэдгийг та бид цөм мэдэх билээ. “Гэсэр”-ийн тууж нь хүүрнэсэн хэлбэрээр бичигдсэн бол Д.Намдагийн “Шарай голын гурван хаан” жүжгийн хэл нь шүлэглэсэн бөгөөд шүлгүүд нь уран цэцэн хэллэгтэй, баатарлаг, сүрлэг аястай бичигдсэнээрээ эрс ялгардаг. Үүнээс гадна “Гэсэрийн тууж” дахь V бүлэг нь дотроо 23 зүйлтэй агаад цөм дэд гарчгуудтай биеэ даасан үйл явдал гардаг бол жүжиг нь V үзэгдлийнхээ турш нэг шугаманд зангилагдсан өгүүлэмжээр өрнөдөгөөрөө ялгаатай төдийгүй

зарим баатруудын нэрний бичлэг ч өөр байна. Жишээ нь: “Гэсэрийн тууж”-д Гэсэрийн хатны нэрийг Рогмо гуа гэж бичсэн бол жүжигт Орогмуга хатан хэмээн бичжээ. Эндээс харахад дуудлагын хувьд төстэй мэт боловч Д.Намдаг Рогмо гуа хатны нэрийг монгол хүний өгүүлэхүйн эрхтэнтэй дөхөм болгон Р гийгүүлэгчийн өмнө эгшиг дууддаг зүй тогтлыг шингээн урласан нь зохистой болжээ. Энэ жүжгийн талаар “Монголын орчин үеийн уран зохиолын товч түүх”-д “...*Жүжгийн нэг талд Гэсэр Рогмогуа хатан болон Барс баатар тэргүүтэй Гэсэрийн гучин хоёр баатар зэрэг шударга дүрүүд гарч байхад нөгөө талд Шарай голын гурван хаан болон Цотон зэрэг эсрэг дүрүүд гарч байна. Гэсэрийн хийж байгаа ариун шударга дайныг тусган үзүүлж, цагаан санаа нь хар санааг, арга ухаан нь башир залиг ялан дийлж байгаагаар илтгэн үзүүлсэн утга санаа бүхий жүжиг нь дэлхийн хоёрдугаар дайн ид дүрэлзэж байсан тэр цаг үеийн чухал асуудлыг хөнджээ.*”[1968:242] гэсэн бол “XX зууны монголын уран зохиол”-д “...*Монголын эртний уран зохиолын үнэт өв “Гэсэр”-ийн уламжлалд суурилсан эл жүжиг монголын орчин үеийн жүжгийн төрөл зүйл хөгжин төлөвшихөд үнэтэй хувь нэмэр болсон юм.*” [2017:2111] хэмээн монголын орчин үеийн суурь судалгааны бүтээлүүдэд онцлон тэмдэглэсэн байна. Энэ мэт уг жүжгийн талаар ерөнхий тойм үнэлгээ дүгнэлт байх агаад Д.Намдаг уг жүжигтээ Гэсэрийн дүрийг хэрхэн бүтээсэн талаар төдийлөн нэгдсэн судалгааны өгүүлэл бага тул бид Д.Намдагийн “Шарай голын гурван хаан” жүжиг дэх Гэсэр хааны дүрийн зарим онцлогийг энэхүү илтгэлийн хүрээнд тодруулахыг зорьлоо.

Нэг. Д. Намдагийн “Шарай голын гурван хаан” жүжигт Гэсэр сайн хань, үнэнч шударга, өршөөлт эзэн болон дүрслэгдсэн нь.

Гэсэрийн эзгүйд түүний эртний дайсан Шарай голын гурван хаад Орогмугу хатныг нь булаан авч орон нутгийг нь эзэлснийг Гэсэр ирж чөлөөлж байдаг. Энэ нь жүжгийн гол зөрчил юм. Жүжгийн эерэг талд Гэсэр, Орогмугуа хатан болон Барс баатар тэргүүтэй Гэсэрийн гучин хоёр баатар зэрэг шударга дүрүүд гарч байхад нөгөө талд Шарай голын гурван хаан болон урвагч Цотон зэрэг эсрэг дүрүүд гардаг. Эдгээр дүрүүдээс Орогмугу хатны дүр нь жүжгийн өгүүлэмжийг зангидаж байдаг бол Гэсэр хааны дүр нь жүжгийн өгүүлэмжийн турш бараг дүрслэгддэггүй. Гэхдээ жүжгийн эхлэл хэсгээс эхлэн төгсгөлийн хэсэг хүртлээ өгүүлэмжийн дунд бусад баатруудын үг хэл, үйл хөдлөлд шингэн дам дүрслэгддэг. Харин жүжгийн төгсгөлд зохиолын зөрчлийг шийдвэрлэхэд гол үүрэг гүйцэтгэж байгаагаар дүрсэлсэн байдаг. Энэ нь эзгүй байх хойгуур эхнэр хүүхдийг нь булаан дээрэмдсэн харгис хаадын эсрэг Гэсэрийн хийж байгаа ариун шударга дайныг тусган үзүүлж шударга явдал нь шударга бишийг, цагаан санаа нь хар санааг, арга ухаан нь башир залиг ялан давж байгааг харуулахад зохиомжийн оновчтой шийдэл болж чадсан байна. Үүгээрээ зохиолч дээр өгүүлсэн дэлхийн хоёрдугаар дайн ид дүрэлзэж байсан цаг үеийнхээ чухал агуулгыг тусган илэрхийлсэн гэсэн санааг улам тодотгож байна. Ялангуяа тухайн үеийн (1940-1948) жүжгийн зохиолд баатарлагийн шинжтэй түүхэн жүжиг зонхилж байв. Ингэхдээ монгол аман зохиолын тодруулбал домог, үлгэр, туульсын өгүүлэмж голлох байр суурьтай байсан бөгөөд ихэнх жүжгийн мөн чанар нь ардын баатрын дүрийг гаргахад чиглэж байсан юм. Энэ нь дээр өгүүлсэн тухайн цаг үеийн шаардлага, эх оронч үзэлд тулгуурлан, туульсын шинжтэй баатрын дүрээр дамжуулан зоригжуулж байсан бол нөгөө талаасаа уран зохиолд тавьж байсан намын шаардлага, зарим талаараа хэлмэгдүүллийг биеэр туулсан айдастай холбоотой байсан билээ. Өөрөөр хэлбэл сэдэв болон агуулгын хувьд тухайн цаг үе, нийгмийн бодит байдал, түгшүүрт амьдрал, хэлмэгдүүллийн гашуун түүх, тухайн нийгмийн бие хүний дүрийг бүтээхээс илүүтэйгээр аман зохиол, өмнөх уламжлалд хандах нь зохиолчид өөрт нь аюулгүй байсныг өнөөгийн бид ойлгож бүрэн болох юм.

Зохиолч Д.Намдаг “Шарай голын гурван хаан” жүжигтээ “Гэсэр” хааны дүрийг маш цомхон бүтээжээ. Ингэхдээ дүрийнхээ өвөрмөц зан чанаруудыг эерэг (Орогмугуа гоо, Цас чихэр, Барс баатар...) болон сөрөг (Цотон, Цагаан гэрт хаан, Шар гэрт хаан, Хар гэрт хаан) дүрүүдийн өгүүлэмжээр урлан бүтээсэн нь баатарынхаа гадаад болон дотоод мөн чанарыг илэрхийлэхэд оновчтой сонголт болж чаджээ. Үүнийг Орогмугуагийн хань нөхрөө санагалзан:

...Үдэш шингэдэг наран
Өглөө бүрдээ мандана
Эзэн болсон Гэсэр минь
Яагаад ирэхгүй байна вэ?
Хар үүлийг тууж
Харийн дайсныг дийлж
Хайрт баатар Гэсэр минь
Харьж одоо ирээсэй [1970:72-73]
...Нуурын ус цалгиваас

Нутаг даяар сандрах
Аюул зовлон болохын наана
Ачит Гэсэр минь ирээсэй [1970:72-73]

гэснээс харж болно. Энд зохиолч Гэсэр хааныг сайн хань, өрх гэр, улс орныхоо өмөг түшиг нь болсон эзэн хааны дүрээр урласан бол Цагаан гэрт хаан, Шар гэрт хаан, Хар гэрт хаан гурвын яриагаар Гэсэр хааны хүч чадал, эр зориг баатарлаг шинжийг харуулсан байна. Жишээ нь:

Шар гэрт хаан:
Хаан ах минь сонс
Харийн нэгэн баатар хүрээнд минь орж ирэв
Сахиул цэрэг баатруудыг хиар хядаад
Намайг алахаар илдээ сунгаж
Би алтан ширээний ард нуугдан байж
Арайхийн амь мэнд гарав
Хар гэрт хаан:
Нүдэндээ галтай, нүүрэндээ цогтой
Хүний баатар нэгийг үзлээ
Аранс Мангас лугаа тулалдахаар одсон
Гэсэр мэргэнийг ирсэн гэж сонсов
Цагаан гэрт хаан:
Ай хахай нохой
Гэсэр мэргэн ирсэн гэв үү [1970:83]

хэмээн Цасчихэрийн хийж буй үйлдлийг Гэсэр хаантай андууран айн, эмээж байгаагаас тод харагдаж байна. Мөн жүжигт Гэсэр хааны бусдын сайн мууг танин мэддэг шударга, үнэнч зан чанарыг Орогмугуа Цас чихэрт хандан:

Хаан төрдөө тулгуур
Хангарьдын хүчит Цаснаа
Гэсэр гэрээс мордохуйдаа
Гурил мэт үгт Цотон авга
Хорт муу сэтгэлтэй гэлээ
Цасчихэр:
Гэгээн саруул Орогмугуа ахай
Гэсэрийн үг үнэн байвч
Гэрэлт орноосоо тасран
Гурван хааныд урвах уу?
Орогмугуа:
Хангарьд минь сонс
Гэсэр бас өгүүлсэн
Цотон авга чухамдаа
Зусар бялдуучийн манлай
Хар амиа бодохдоо
Хаан төрөө хулдана [1970:90-91]

хэмээн хэлж буйгаар Цотон ноёны зусар бялдууч, амин хувиа хичээсэн урвагч зан төрхийг сэтгэлд бууж санаанд хоногшихоор бүтээхдээ Гэсэр хааны эерэг зан чанартай сөргүүлэн тавьж, гол баатараа товойлгон дүрсэлж, аман зохиолоос тайзны бүтээл болгон боловсруулсан нь уран сайхны хувьд боловсонгуй болжээ.

Хоёр. Д. Намдагийн “Шарай голын гурван хаан” жүжигт Гэсэрийн баатарлаг шинж ба шидэт өгүүлэмж уран аргатай авхаалжтай хүний дүр болон илэрсэн нь.

“Гэсэрийн тууж”-ийн судалгааны явцад зохиолын баатар Гэсэрийг түүхэн үнэн хүнээс эхтэй гэдэг нь үндсэндээ нотлогдсон бөгөөд “Монгол Гэсэрийн тууж”-д баатарлаг туулийн онцлог шинжээс гадна бас шидэт домгийн шинж туссан байдаг. Энэ нь туужид ураг явдлаар шалтаг болгож ямар нэгэн хаан буюу мангастай дайтсан (Шарай голын гурван хаантай байлдсан) бүлгүүд нь баатарлаг туулийн хэв намбатай байгаагаас харж болно. Энэ талаар эрдэмтэн мэргэд (Оюунбат [2003:354], Чойралжав[2003:106],...) өөр өөрсдийн үнэлэлт дүгнэлтээ дэвшүүлсэн агаад зохиолч Д.Намдаг жүжигтээ энэ өвөрмөц шинжийг нь уламжлан үйл явдлынхаа тайлал болгон зохиомжилсноор “Гэсэрийн тууж”-ийн өвөрмөц өнгө аясыг хадгалж чаджээ. Жүжигт Гэсэр хаан сүүлийн үзэгдэлд

Хөсрийн хүү болж, Шарай голынхны найрт ирдэг. Уран цэцэн үгээрээ олны анхаарлыг татаж, Шарай голын хаадыг залилж дийлдэг. Үүнийг зарим жишээгээр тодруулбал: Цохилуур хөгжмийн чавхдас тан ян дуугарч ноорхой хивнэг нөмөрсөн Хөсрийн хүү орж ирэн дуулах нь:

Хэ, хээ, хээ
Хөрст алтан дэлхий дээр
Хөлөөрөө явсаар атал
Тэнгэрийн ордонд оччихов уу
Лусын хааныд ирчив үү
Хэ хээ хээ!....
Цагаан гэрт хаан:
Үгээгүй дорд гуйлгачин чи
Урлан хослохыг яахин чадах
Эндээс даруй зайлтугай

хэмээн үгийн урнаар Цагаан гэрт хааныхны үнэн дүр төрхийг цөөн үгээр оновчтой илэрхийлжээ. Үгийн цаад далд утгыг ойлгон ухаарсан Цагаан гэрт хаан хүүд дургүйцэн нийгмийн гарлаар нь басамжлан дорд үзэхэд:

Орогмуга хатан:
Их хаан та бүү бас
Цэцэн цэлмэг цээжнээс ундарна
Уран хошин оюунаас ундарна
Юу чадахаа үзүүлэг тэр! [1970:103-104], гэдэг.

Энд зохиолч аман зохиолын ширгэсгүй их баялаг өв сангаас уламжлан авч, “цэцэн үг цээжинд, цэцэг навч ууланд” хэмээх хоршоо үгийг баяжуулан шинэчлэж, хөсрийн хүүгийн дүрийг товойлгон урлажээ. Цагаан гэрт хаан хөсрийн хүүгээс Гэсэрийн тухай олж мэдсэн зүйл байна уу хэмээн асуухад хүү:

Олж мэдэхээр барах уу?
Хүч дорой Гэсэр хаан
Аранс мангас хаанд...
...Алуулахын муугаар алуулж
...Сүнс нь хөөрхий тамд унан
Тарчилж хэвтэхийг нь үзлээ...

гэх мэтээр үгийн урнаар дайсныхаа сэтгэл санаанд гүн нэвтэрч, өөрийнхөө үнэн дүр төрхийг нуун, цэцэн үг хэлээрээ өрсөлдөгчөө ятгаж үнэмшүүлж байгаа зэргээс Гэсэр хааныг баатарлаг зан төрх, уран арга, авхаалж самбаа тод томруун харагдаж байна. Ингэж заль, мэх, сэргэлэн ухааныхаа хүчээр Шарай голын гурван хаадыг мунхруулж, Гэсэрийн дүрдээ (*Эсгий бойтгоо гаднаас нь тэмтэрснээ тайлж алтан угалзат эрдэнийн ногоон гуталт хөлөө гарган, дэлбэгэр хар юүдэн малгайгаа гаднаас нь тэмтрэн үзсэнээ авч хаян гэлбэгээн өнгөт ган дуулгат толгойгоо гаргаж, эсгий хэвнэгээ тайлан хаяв. Цээжиндээ барсын арьс эгэлдэргэлэн, хүр чулуун бүсэндээ илд бамбай юугаа зүүсэн эр булчинт биеэ ил гаргав. Шарай голынхон “Ий, наа” дуу алдана.*) хувилж, Шарай голын хааныхныг ялж байгаагаар жүжиг төгсдөг.

Эндээс харахад Д.Намдагийн “Шарайголын гурван хаан” жүжиг дэх Гэсэрийн дүр нь ард түмний төлөөлөл болсон эгэл энгийн хэрнээ оюун ухаан мэдлэг чадвараараа ихэс дээдсийг бишрүүлсэн өнчин хүүгийн дүрийг боловсруулан уран сайхны дүр бүтээхдээ эрдэм увьдастай, цэцэн цэлмэг үгтэй, дайсандаа өршөөл үгүй зоримог шийдэмгий хатуужил тэвчээртэй, өөрийн гэсэн үзэл бодолтой бие даасан давтагдашгүй өвөрмөц дүрийг бүтээхдээ зохиолч уламжлал шинэчлэлийн хүрээнд монгол сэтгэлгээгээр урлан бүтээжээ.

Дүгнэлт

Нэгдүгээрт, “Гэсэрийн тууж”-ийн “Шарайголын гурван хааны төрийг авсан тавдугаар бүлэг”-ийн өгүүлэмжид Гэсэр хааны дүр нь тод томруун дүрслэгддэг бол Д.Намдагийн “Шарай голын гурван хаан” жүжигт маш товч цомхон агаад зөвхөн жүжгийн төгсгөлд дүрслэгддэгээрээ зохиолч дэвшүүлэн тавьсан асуудлаа шийдвэрлэхэд зохиомжийн өвөрмөц шийдэл болж чаджээ. Хоёрдугаарт, Д.Намдаг жүжигтээ Гэсэрийг уран аргатай, авхаалжтай хүний дүр болгон урласан нь сонирхолтой болсон төдийгүй уг жүжиг монголын орчин үеийн жүжгийн зохиол хөгжин төлөвшихөд үнэтэй хувь нэмрээ оруулсан юм аа. Гуравдугаарт, зохиолч жүжигтээ гол баатрынхаа давдагдашгүй бодгаль мөн чанарыг

өгүүлэмжийнхээ туршид гол болгон туслах дүрүүдийн зан чанартай нягт нямбай уялдуулан сүлжилдүүлэн дүрсэлж чадсанаараа бие даасан өвөрмөц дүрийг Монголын орчин үеийн уран зохиолд бүтээснээрээ үнэ цэнтэй юм.

Ном зүй

- Баярт. Гэсэр хааны туужийн анхны шинжилгээ / Гэсэрийн судалгааны цуврал. Бээжин, 1986.
- Галбаяр Д. Уран зохиол шинжлэлийн лекц. Улаанбаатар, 2002.
- Гэсэр / Монгол ардын аман зохиолын чуулган. Улаанбаатар, 1987.
- Билигсайхан Ч. Аниргүйн нууцыг нээгч Чойжилжавын Билигсайхан. Улаанбаатар, 2016.
- Дамдинсүрэн Ц. Монголын уран зохиолын тойм / II дэвтэр. Улаанбаатар, 1957.
- Лочин С. Гэсэрийн туужийн анхны эх ба хувилбаруудын асуудалд Уран зохиол судлал / ХЗ-ын хүрээлэнгийн ЭШ-ний сэтгүүл . Том.7 Fasc.4. Улаанбаатар, 2000.
- Намдаг Д. Шарайголын гурван хаан. Улаанбаатар, 1970.
- Намдаг Д. Түүвэр зохил. Улаанбаатар, 1987.
- Оюунбат. Гэсэрийн тууж"-ийн шидэт домгийн шинж / Гэсэр"-ийн судалгааны өгүүлэл. ӨМАХХ.
- XX зууны монголын уран зохиол. Улаанбаатар, 2017.
- Сэцэнмөнх. "Гэсэр"-ийн тархац цуглуулга, судлал хэвлэлийн тойм / "Гэсэр"-ssсийн судалгааны өгүүлэл / ӨМАХХ. 2003.
- Хөвсгөл С. Монгол жүжгийн зохиолын төрөл зүйлийн асуудалд. Улаанбаатар, 1995.
- Цэрэнсодном Д. Монгол уран зохиол / XIII-XX зууны эх. Улаанбаатар, 1987 .
- Чойролжав. Монгол Гэсэрийн судалгаа. ӨМСХХХ. 1992.
- Шмидт Я.И. Богд Гэсэрийн үйл ажиллагаа. Петербург, 1839.